

De pluriforme rol van financiële informatie

Collectief arbeidsvoorwaardenoverleg als casus

Drs. H.F.D. Hassink

1 Algemene inleiding

1.1 Inleiding

Er is weinig bekend over de rol van financiële informatie in collectieve onderhandelingen tussen ondernemingen en vakbonden.¹ Hoewel wordt aangenomen dat financiële informatie een rol speelt in de relatie tussen ondernemingsleiding en vakbonden, wordt hieraan weinig aandacht besteed. Dit doet echter geen recht aan de rol van vakbonden als (veronderstelde) gebruikers van financiële informatie. De recente gang van zaken rond Philips, Daf, Fokker en KLM illustreert dat vakbonden te maken krijgen met complexe problemen waarbij financiële informatie een belangrijke rol speelt. Het is dan ook onduidelijk waarom de vaderlandse literatuur nauwelijks oog heeft voor de rol van financiële informatie in de besluitvorming van vakbonden. De internationale literatuur besteedt mondjesmaat en op ad hoc wijze aandacht aan deze problematiek, hetgeen gedeeltelijk kan worden verklaard door de pioniers fase waarin dit deelgebied van de verslaggeving zich nog bevindt.

Het doel van dit artikel is meerledig. Op de eerste plaats beschrijft het de pluriforme rol van financiële informatie in de relatie van ondernemingen met belanghebbenden. Meer in het bijzonder wordt met dit artikel beoogd aan te tonen dat de rol van financiële informatie in dergelijke relaties breder is dan de traditio-

le besluitvormingsgerichte rol. Wat dit aangaat zijn de opmerkingen in dit artikel niet alleen van toepassing op de relatie tussen ondernemingen en vakbonden maar ook op andere relaties waarin belanghebbenden een informatie-achterstand hebben ten opzichte van de ondernemingsleiding.² Tot slot is doel van dit artikel een bijdrage te leveren aan de beschrijving van de rol van financiële informatie in de vooralsnog onderbelichte relatie van de ondernemingsleiding met vakbonden. Derhalve is er voor gekozen de rol van financiële informatie te beschrijven binnen het raamwerk van collectief arbeidsvoorwaardenoverleg.

Paragraaf 2 geeft een overzicht van de rol van financiële informatie in de besluitvorming van vakbonden in de Nederlandse verslaggevingsliteratuur en beschrijft de informatiebehoefte van vakbondsonderhandelaren vanuit vakbondsperspectief. In paragraaf 3 wordt een overzicht gegeven van de rol van financiële informatie in ondernemingen en hun omgeving. Paragraaf 4 bestaat uit een samenvatting en conclusies. Dit artikel eindigt met opmerkingen ten aanzien van toekomstig onderzoek in paragraaf 5.

1.2 Afbakening en uitgangspunten

De markt voor informatievoorziening is tame-

Drs. H.F.D. Hassink, registeraccountant, is als universitair docent externe berichtgeving verbonden aan de Rijksuniversiteit Limburg en verricht thans promotieonderzoek naar de relaties tussen financiële informatie en arbeidsverhoudingen.

lijk ondoorzichtig. Klaassen en Bak (1993, p. 24) zeggen over de vraag- en aanbodzijde van deze markt:

'Er is geen marktmechanisme dat evenwicht tot stand brengt, er zijn wel tegengestelde belangen. Het feit dat de aanbodzijde wordt gevormd door min of meer zelfstandige organisaties, leidt tot terughoudendheid in informatievoorziening'... 'ook aan de vraagzijde is behoefte aan beperking; te veel informatie vertroebelt het inzicht en vooral voor buitenstaanders is het moeilijk belangrijk en onbelangrijk te onderscheiden in een overmaat aan informatievoorziening.'

In dit artikel is de aandacht gericht op *vakbonden* als vragers naar *financiële informatie* in het kader van *collectief arbeidsvoorwaardenoverleg*.

Financiële informatie wordt voor het doel van dit artikel omschreven als informatie met een financieel karakter, betreffende een concern, onderneming, divisie, fabriek, afdeling of productielijn. Deze informatie kan zowel prospectief als retrospectief van aard zijn. Financiële informatie kan verder worden gesplitst in publieke en private informatie. Publieke financiële informatie is algemeen beschikbaar en betreft ondermeer informatie afkomstig uit jaarverslagen, tussentijdse rapportages, emissieprospectussen en interviews in de financiële pers. Private informatie betreft informatie over de financiële prestatie van een divisie of fabriek en informatie aangaande budgetten of investeringen, die pas later, geaggregeerd of in het geheel niet openbaar wordt gemaakt.³

Deze bijdrage richt zich op de rol van financiële informatie in een beperkt gedeelte van de totale besluitvorming door vakbonden, namelijk besluitvorming voortvloeiende uit onderhandelingen die zich afspelen tussen de ondernemingsleiding en vakbonden. Dit kunnen periodieke CAO-onderhandelingen betreffen maar bijvoorbeeld ook onderhandelingen in het kader van voorgenomen fusies, inkrimpin-

gen, ontslagen, automatisering en verplaatsingen van fabrieken.^{4 5}

2 Vakbonden en financiële informatie

2.1 Vakbonden en financiële informatie in de Nederlandse verslaggevingsliteratuur

De rol van financiële informatie in het besluitvormingsproces van vakbonden is een onderwerp in de verslaggevingsliteratuur dat met name in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk aandacht heeft gekregen, vooral na de Tweede Wereldoorlog.⁶ Echter, ook in de vaderlandse literatuur op verslaggevingsgebied is incidenteel aandacht besteed aan de rol van vakbonden als vragers en gebruikers van financiële informatie.⁷ De Raad voor de Jaarverslaggeving merkt over het belang van financiële informatie voor vakbondsonderhandelingen op:

*'Werknemers en de hen vertegenwoordigende instanties zijn geïnteresseerd in informatie over de soliditeit en winstgevendheid van hun werkgevers. Zij zijn ook geïnteresseerd in informatie die hen in staat stelt zich een oordeel te vormen omtrent het vermogen van de onderneming tot het betalen van loon en oudedagsuitkeringen, alsmede het verschaffen van werkgelegenheid.'*⁸

Hoewel in de Nederlandse literatuur veelal stilzwijgend wordt aangenomen dat vakbonden financiële informatie vragen en gebruiken wordt nagenoeg nergens expliciet aangegeven welke financiële informatie zij als belangrijk beschouwen en waarom.⁹ Daarnaast is het onduidelijk welke beweegredenen ondernemingen hebben al dan niet financiële informatie aan vakbonden te verstrekken. Het volgende gedeelte belicht de behoefte aan financiële informatie vanuit vakbondsperspectief.

2.2 De informatiebehoefte van vakbonden

Hoewel Nabbe (1974) zich in eerste instantie richt op de informatiebehoefte van leden van de ondernemingsraad, wordt op deze plaats, bij gebrek aan onderzoeksresultaten, voorzichtig gesteld dat deze informatiebehoefte een zekere mate van congruentie vertoont met de informatiebehoefte van vakbondsonderhandelaars.¹⁰ Nabbe (1974, p. 294) onderscheidt informatiebehoefte met betrekking tot (1) het materiële aspect, (2) het werkgelegenheidsaspect en (3) het aspect van het werkklimaat.

Ad 1 Het materiële aspect

In het kader van het materiële aspect is volgens Nabbe de jaarrekening met aanvulling het geschikte informatiemedium. Hij voegt daaraan toe dat de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen ook in dit verband van groot belang is.¹¹ Ten aanzien van de frequentie van de standaard informatievoorziening pleit Nabbe voor driemaandelijke verslaggeving. De aard van deze gegevens dient niet alleen retrospectief maar ook prospectief te zijn, om een beeld te kunnen vormen omtrent de continuïteit van de onderneming. Voorts toont Nabbe zich voorstander van onmiddellijke verslaggeving in geval van omvangrijke investeringen, fusies en bedrijfssluitingen waarbij met name het effect van dergelijke besluiten op het vermogen en de winstgevendheid een aspect van de informatievoorziening dient te zijn.

Financiële informatie dient in het kader van het materiële aspect met name om de solvabiliteit, liquiditeit en resultaat van de onderneming vast te stellen. In het bijzonder gaat de aandacht uit naar informatie omtrent de bezettingspercentages van de productiecapaciteit, omzet per werknemer, arbeidsproductiviteit en arbeidskosten. Deze laatste post dient te worden gesplitst in salarissen, wettelijke verplichte sociale lasten, verplichte pensioenpremies en vrijwillige pensioenbijdragen. Eveneens dient eenduidige informatie te worden verschaft inzake de verdeling van de winst. Voor wat betreft de toekomstgerichte informa-

tie pleit Nabbe voor het verstrekken van begroting met toelichting alsmede een meerjarenplan waarin ondermeer aandacht dient te worden besteed aan het verwachte effect van (voorgenomen) investeringen op de winstgevendheid van de onderneming.

Ad 2 Het werkgelegenheidsaspect

Volgens Nabbe (1974, p. 299) is een bevredigend rendement op het geïnvesteerde vermogen op langere termijn van belang voor handhaving en eventuele uitbouw van de werkgelegenheid. Naast informatie betreffende de uitgangspunten van personeelsbeleid dient in dit kader aandacht te worden besteed aan het investeringsbeleid van de onderneming.

Ad 3 Het aspect van het werkklimaat

Teneinde de inspanningen van de ondernemingsleiding in het kader van het verbeteren van het werkklimaat, in casu arbeidsvoorwaarden, werkomstandigheden en onderlinge verhoudingen te kunnen beoordelen, is gestandaardiseerde informatie onontbeerlijk. Nabbe denkt in dit verband aan informatie betreffende het personeelsverloop, produktiviteit, aantal klachten en conflicten.

Hoewel niet expliciet genoemd vormt medezeggenschap waarschijnlijk een belangrijk onderdeel van het werkklimaat. Hier speelt financiële informatie een essentiële rol. Medezeggenschap zonder (financiële) informatie is ondenkbaar, terwijl de aard van deze informatie wordt bepaald door het onderwerp. Algemeen kan echter worden gesteld dat, teneinde medezeggenschap op effectieve wijze gestalte te kunnen geven, werknemers en hun vertegenwoordigers over dezelfde informatie moeten beschikken als de ondernemingsleiding. Tabel 1 geeft een samenvatting van de informatiebehoefte van vakbondsonderhandelaars, gebaseerd op de bijdrage van Nabbe.

Tabel 1: Samenvatting van de behoefte aan financiële informatie van vakbonden, gebaseerd op de bijdrage van Nabbe

	aard	streven	financiële informatie behoefte
informatie met betrekking tot	materiële	- verbetering inkomen - verzekeren continuïteit inkomen	- jaarrekening - reguliere tussenlijdse informatie - ad hoc informatie - toekomstgerichte informatie (begrotingen)
	werkgelegenheid	- handhaven en indien mogelijk uitbreiden werkgelegenheid	rendement op geïnvesteerd vermogen
	werkklimaat	verbeteren werkklimaat - verbetering medezeggenschap	- uit hooft van de medezeggenschap in principe alle informatie die ook de ondernemingsleiding ter beschikking staat

Dit alles kan leiden tot de conclusie dat vakbonden financiële informatie vragen en gebruiken ten behoeve van het nemen van beslissingen en dat ondernemingen deze informatie verstrekken om vakbonden in de gelegenheid te stellen deze beslissingen ook daadwerkelijk te nemen. Voor een goed begrip van de rol van financiële informatie is het van belang dat verschaffers, gebruikers en accountants zich bewust zijn van de functie van deze informatie.

In de volgende paragraaf zal worden uiteengezet dat vanuit theoretisch oogpunt financiële informatie ook andere functies kan hebben dan deze besluitvormingsgerichte.

3 De rol van financiële informatie in ondernemingen en hun omgeving; collectieve onderhandelingen als casus

3.1 Inleiding

Zoals reeds aangestipt heeft de traditionele literatuur op het gebied van de verslaggeving

nauwelijks aandacht voor het systeem van arbeidsverhoudingen noch voor het proces van collectieve onderhandelingen. Aanknopingspunten voor antwoord op de vraag welke rol financiële informatie in collectieve onderhandelingen speelt kunnen dan ook slechts in geringe mate worden gevonden binnen de literatuur op het gebied van de, primair juridisch georiënteerde, externe verslaggeving. Daarnaast, en in sterkere mate, biedt de interne verslaggevingsliteratuur, die traditioneel minder juridisch is georiënteerd maar daarentegen meer oog heeft voor psychologische en sociale aspecten, mogelijkheden de veelzijdige rol en functie van financiële informatie in kaart te brengen.

Eerst zal de visie van regelgevende instanties op het gebied van externe verslaggeving op financiële informatie worden gegeven. Vervolgens wordt de rol van financiële informatie in de verslaggevingsliteratuur nader bekeken, waarbij ondermeer gebruik wordt gemaakt van de literatuur op het gebied van de interne verslaggeving.

3.2 Regelgevende instanties

Deze instanties reguleren ondermeer de openbaarmaking en inhoud van financiële rapportages vanuit de *besluitvormingsgerichte benadering* waarbij financiële informatie als een *neutrale invoer voor besluitvorming* wordt beschouwd. Over het algemeen richten zij zich op het vergroten van de bruikbaarheid van financiële informatie. Om dit doel te bereiken worden standaarden of richtlijnen opgesteld teneinde de praktijk van de verslaggeving te beïnvloeden voor wat betreft de publieke financiële informatie.

De Amerikaanse FASB geeft de volgende doelstelling van verslaggeving:

*'Financial reporting should provide information that is useful to present and potential investors and creditors and other users in making rational investment, credit and similar decisions.'*¹²

De Britse ASB zegt over de bruikbaarheid van informatie in een aantal jaren geleden uitgebrachte exposure draft:

*'...to be useful, information must be relevant to the decision-making needs of users. Information has the quality of relevance when it influences the economic decisions of users by helping them evaluate past, present or future events or by confirming, or correcting their past evaluations.'*¹³

Het doel van financiële informatie volgens de Nederlandse Raad voor de Jaarverslaggeving is:

*'...om informatie te verschaffen over de financiële positie, resultaten en wijzigingen in de financiële positie van een onderneming, die voor een grote reeks van gebruikers nuttig is voor het nemen van economische beslissingen.'*¹⁴

Volgens deze instanties is het doel van financiële informatie het fungeren als invoer voor besluitvorming. In tegenstelling tot deze 'besluitvormingsgerichte benadering in enge zin' benadert de internationale literatuur op dit gebied van de (interne) verslaggeving de rol van financiële informatie in de grillige werkelijkheid minder eenzijdig.

3.3 Rol van financiële informatie in de verslaggevingsliteratuur

Deze paragraaf geeft een overzicht van bijdragen welke aandacht besteden aan de veelzijdige rol van financiële informatie in ondernemingen en hun omgeving.

Financiële informatie als invoer voor besluitvorming

Analoog aan de reeds besproken regelgevend instanties richtten de vroegere publikaties zich op de klassieke besluitvormingstheorie.¹⁵ De informatie-economische benadering beschouwt financiële informatie als een economische goed en investeringen in financiële informatie zouden moeten plaatsvinden tot het punt waar de verwachte marginale kosten ge-

lijk zijn aan de verwachte marginale baten.¹⁶ Uitgaande van deze 'rationele keuze theorie' worden de verwachte baten beoordeeld in het licht van de mogelijkheid het gedrag, acties, prestaties en besluitvorming van vakbonden te verbeteren.¹⁷ Deze normatieve benadering van de rol van financiële informatie in de besluitvorming van vakbonden richt zich op de eisen waar de financiële informatie aan moet voldoen opdat de besluitvorming van vakbonden kan worden verbeterd.¹⁸

Financiële informatie en de benadering van Burchell et al.

Burchell *et al.* (1980) onderscheiden vier rollen van financiële informatie. Evenals de besluitvormingsgerichte rol worden deze vier rollen bepaald door het bestaan en de invloed van de factor onzekerheid. Amernic (1989) interpreteert deze vierdeling als verschillende tactieken om financiële informatie aan te wenden in collectieve onderhandelingen.

Tabel 2 is gebaseerd op de door Burchell *et al.* (1980) onderscheiden functies van financiële informatie.

Tabel 2: De rol van financiële informatie in een onzekere wereld gebaseerd op Burchell et al. (1980)

		consensus tussen ondernemingsleiding en vakbond over gezamenlijke doelstelling	
		ja	nee
onduidelijke relatie tussen informatie en conclusie	gering	Antwoord rol	Promotie rol
	groot	Antwoord / Leer rol	Rationaliseer rol

Er is sprake van de *Antwoord rol* van financiële informatie in situaties waar uitkomsten van het gebruik van financiële informatie redelijk voorspelbaar zijn en een consensus bestaat ten aanzien van de doelen van de onderhandelaren. Bijvoorbeeld in het geval van collectieve onderhandelingen kunnen de ondernemingsleiding en de vakbonden als gezamenlijk uitgangspunt nemen dat de loonstijging in een bepaald jaar gelijk dient te zijn

aan de stijging van de arbeidsproductiviteit, gemeten als procentuele verandering van de omzet per werknemer. Beide partijen zijn het eens dat deze berekening de loonstijging bepaalt (consensus over doelstelling). In dat geval geeft de financiële informatie antwoord op de vraag wat de omvang van de loonstijging zal zijn.

In de *Leer rol* kan financiële informatie worden aangewend in situaties gekenmerkt door duidelijke consensus en onduidelijke relaties. Financiële informatie kan dan duidelijkheid scheppen over 'hoe dingen in elkaar zitten'. Een voorbeeld hiervan is het gebruik door de ondernemingsleiding en vakbonden van gevoeligheidsanalyses en 'what-if' modellen om de gevolgen van verschillende loonstijgingen op de concurrentiepositie, zoals kostprijs na te gaan. Langs deze weg kan financiële informatie er toe bijdragen dat meer inzicht ontstaat in de werkelijkheid van de onderneming en haar omgeving.¹⁹

Indien er geen sprake is van overeenstemming over doelstellingen maar als de uitkomsten van het gebruik van financiële informatie voorspelbaar zijn kan deze financiële informatie worden aangewend in de *Promotie rol*. In deze situatie kunnen zowel de ondernemingsleiding als vakbonden financiële informatie gebruiken om eigen standpunten te verdedigen en eigen doelen na te streven.

Indien er geen consensus bestaat ten aanzien van de doelstellingen en er voorts sprake is van onzekerheid over de uitkomsten van de beslisprocessen waarin financiële informatie wordt gebruikt, kan financiële informatie een *Rationaliseer rol* spelen. In dit geval wordt financiële informatie aangewend teneinde besluiten te legitimeren en te verdedigen in plaats van deze te evalueren. In dit kader wijzen Cooper *et al.* (1981, p. 181) op het feit dat kostenbaten analyses veelal achteraf worden gebruikt om besluiten of acties te rechtvaardigen en niet als invoer voor rationele besluitvorming. In dat geval gaat besluitvorming vooraf aan de expliciete identificatie van doelstellingen en is er sprake van 'retrospective goal discovery'.

De ideologische rol van financiële informatie
Verschillende auteurs verwerpen expliciet de door regelgevende instanties en anderen gepredikte besluitvormingsgerichte benadering.²⁰ In plaats daarvan richten zij zich op de rol van financiële informatie binnen het raamwerk van de sociale dominantie of klassenstrijd. In dit kader merken Ogden en Bougen (1985) het volgende op over collectieve onderhandelingen en de rol van financiële informatie daarin:

*'...it is important to point out that we reject the notion that the bargaining situation can simply be reduced to a process of resource allocation analyzed within a rational economic decision making framework'...en...'to present accounting information as neutral, independent input into, for example, such processes as wage negotiations can be both naive and positively misleading.*²¹

De Radicale visie op arbeidsverhoudingen (zie noot 3) veronderstelt dat de belangen van de ondernemingsleiding en de vakbonden 'radicaal en systematisch' botsen. Binnen deze Radicale conceptualisering wordt verondersteld dat financiële informatie een ideologisch karakter heeft met als doel tegelijkertijd te informeren en te manipuleren.²² Financiële informatie is in deze optiek een ideologisch instrument met als doel de bestaande ongelijkheden in stand te houden. In collectieve onderhandelingen kan de ondernemingsleiding financiële informatie aanwenden om haar eigen belang te behartigen ten koste van de positie van vakbonden.²³ In dit verband zeggen zij:

*'...we wish to draw attention to the latent function of financial information as an ideological mechanism for propagating and reinforcing managerial values and purposes.'*²⁴

Financiële informatie als taal van organisaties
Financiële informatie kan worden gezien als taal die binnen ondernemingen en instellingen wordt gebruikt teneinde de cultuur van de organisatie te creëren, te bevestigen en te beschermen. Zo vervult taal als cultuurdrager een duidelijke functie binnen de krijgsmacht en studenten corpora bijvoorbeeld om een gevoel

van saamhorigheid te kweken. Cooper *et al.* (1981, p. 183) merken over deze rol van financiële informatie op:

'Accounting facilitates the negotiation of a shared reality by providing the various actors with a common language and framework for such negotiations.'

Net als iedere andere taal kan de ondernemingsleiding in onderhandelingen met vakbonden de *financiële informatie taal* gebruiken om standpunten te verduidelijken maar evengoed om situaties te verhullen, problemen te omzeilen of ze met vage argumenten af te doen. Morris (1949, p. 214 in: Amernic en Craig, 1992, p. 63) zegt hierover:

*'...sharing a language..provides the subtlest and most powerful of all tools for controlling the behaviour of..other persons.'*²⁵

Financiële informatie als tactisch wapen

Craft (1981) laat zien dat financiële informatie in collectieve onderhandelingen een tactische rol vervult en veronderstelt dat de ondernemingsleiding financiële informatie in collectieve onderhandelingen openbaar maakt teneinde haar onderhandelingspositie ten opzichte van de vakbonden te verbeteren. Dit kan geschieden door hoeveelheid en bruikbaarheid van de openbaar te maken financiële informatie te laten variëren. Anderzijds kunnen ook vakbonden tactische voordelen behalen door al dan niet over te gaan tot verstrekking van financiële informatie ten aanzien van hun eigen posities, bijvoorbeeld betreffende de omvang van de stakingskassen.²⁶

De ondernemingsleiding kan financiële informatie aanwenden om invloed uit te oefenen op de besluitvorming van vakbonden teneinde de eigen doelstellingen te bereiken. Men name in situaties waar de beloning van de ondernemingsleiding is gerelateerd aan de prestatie van de onderneming kan dit zover gaan dat zelfs kan worden gesproken van 'managing the information system'.²⁷ Binnen het raamwerk van collectieve onderhandelingen kan de ondernemingsleiding financiële in-

formatie manipuleren, zowel voor wat betreft het moment van openbaarmaking als wat betreft de inhoud.²⁸ Dit geldt met name voor niet-gecontroleerde private informatie.

Financiële informatie als bevestiging van rationeel gedrag

Een belangrijk uitgangspunt in de besluitvorming in de Westerse no-nonsense maatschappijen is het concept van rationeel keuzegedrag.²⁹ In collectieve onderhandelingen betekent het verzamelen, aanbieden en aanwenden van financiële informatie een bevestiging van dit gedrag. Over de rol van informatie zeggen Feldman en March (1981, p. 177): *'...using information, asking for information, and justifying decisions in terms of information have all come to be significant ways in which we symbolize that the process is legitimate, that we are good decision makers, and that our organizations are well managed.'*

In het kader van het CAO-overleg 1991 geeft werkgeversonderhandelaar voor het bankbedrijf dr. J.H.J. Crijns impliciet het belang aan van rationeel keuzegedrag en de rol van financiële informatie daarin. Ten aanzien van de onderbouwing van zijn standpunt zegt hij dat: *'...het hele cijfergedoe wat kil en kaal overkomt en de nadruk erg ligt op de werknemers als kostenpost, terwijl ze juist de kurk van de banken zijn.'*³⁰

Met deze opmerking rechtvaardigt Crijns het gebruik van financiële informatie en onderstreept hij het uitgangspunt van rationele besluitvorming in de context van collectief arbeidsvoorwaardenoverleg.

Financiële informatie als beheersingsmechanisme

Financiële informatie kan het gedrag, de motivatie en de toewijding van vakbonden stimuleren en beslissingen beïnvloeden doordat economische verschijnselen zichtbaar worden gemaakt, keuzemogelijkheden in kaart worden gebracht en in gewenste banen worden geleid.³¹ Het aanwenden van budgetinformatie om het gedrag van werknemers en vakbon-

den te beïnvloeden is hiervan een voorbeeld.

Financiële informatie als verschaffer van legitimiteit

Financiële informatie, als geheel van waarden, symbolen, rituelen, mythen en magie kan de verschaffer een (schijnbare) legitimiteit geven door deze financiële informatie aan te wenden als excuus om besluiten (economische acties) te rechtvaardigen.³² Bougen en Ogden (1981) stellen dat financiële informatie voor diverse doelen kan worden gebruikt, terwijl het verschaffen of achterhouden van deze financiële informatie de legitimiteit van de beslissing in belangrijke mate kan beïnvloeden. Anekdotisch bewijsmateriaal geeft aan dat vakbonden doorgaans pas akkoord gaan met gedwongen ontslagen als duidelijk is dat financiële informatie daar aanleiding toe geeft.³³ In een ander verband eist de directie van de KLM een loonoffer van de werknemers teneinde de concurrentiepositie te verbeteren. Hierover wordt het volgende opgemerkt:

*'De bonden die het KLM-personeel vertegenwoordigen, zijn voorlopig niet bereid verder te praten met de directie over kostenbesparingen. Zij willen eerst een onderzoek instellen naar de vermogenspositie van de KLM. Pas als daaruit blijkt dat de ambitieuze plannen van de KLM alleen met loonoffers kunnen worden gefinancierd, kan het gesprek worden voortgezet.'*³⁴

Informatie omtrent de vermogenspositie van de KLM vormt blijkbaar voor vakbonden een legitiem argument om het voorgestelde loonoffer in beraad te nemen. Vooral accountants kunnen een belangrijke rol spelen in dit proces van legitimering. Doordat een accountant wordt ingeschakeld neemt de betrouwbaarheid van financiële informatie toe en wordt de relevantie voor besluitvorming bevestigd.

Financiële informatie als beïnvloeder van de werkelijkheid

Behalve dat financiële informatie kan worden aangewend om de werkelijkheid te beschrijven, kan deze eveneens de werkelijkheid gestalten geven.³⁵ Een onderneming die een relatief hoge winst publiceert en een gunstige financiële positie heeft, kan worden geconfronteerd met hoge looneisen van vakbondszijde, hetgeen leidt tot een verslechtering van de financiële positie van de onderneming. In dit geval beschrijft en beïnvloedt financiële informatie de financiële positie van de onderneming.

Financiële informatie als magie

Magie is het antwoord op onzekerheden en verschijnselen waar geen rationele verklaring voor kan worden gegeven. Magie verklaart waarom verschijnselen plaatsvinden en waarom dingen verkeerd gaan.³⁶

Zo werd door de Germanen het verschijnsel onweer toegeschreven aan de god Donar tot dat een natuurkundige verklaring werd gegeven. In het kader van het bestrijden van het onweer (lees: oplossen van ondernemingsproblemen) werden aan tovenaars (lees: ondernemingsleiding en accountants) magische krachten (lees: kennis van financiële informatie) toegeschreven. Dit had ondermeer tot gevolg dat zij bijna werden verafgoed door hun mede-Germanen (lees: individuele werknemers en vakbondsonderhandelaren) die niet over deze wonderbaarlijke krachten (lees: kennis van financiële informatie) beschikten. Dankzij hun magische krachten (lees: kennis van financiële informatie) konden deze tovenaars (lees: ondernemingsleiding en accountants) namelijk verklaren waarom Donar sprak (lees: er sprake is van ondernemingsproblemen) en wat (of wie) moest worden geofferd om Donar tevreden te stemmen (lees: welke oplossingen er zijn voor de problemen van de onderneming). Dit gebeurde zonder dat de overige Germanen zich afvroegen of de tovenaars wel echt over magische krachten beschikten (lees: kennis van financiële informatie hebben) en of deze offeringen (lees: bijvoorbeeld gedwongen ontslagen) Donar wel tevreden zouden stellen (lees: dat hierdoor de

problemen van de onderneming zullen worden opgelost).^{37,38}

Vanzelfsprekend is de vraag aan de orde of de onwetendheid van individuele werknemers en vakbondsonderhandelaren mag worden vergeleken met de onwetendheid van deze Germanen. Het antwoord is natuurlijk: nee. Dit neemt echter niet weg dat financiële informatie in de periode rond de Industriële Revolutie (in Nederland ongeveer rond 1870) wellicht deze rol heeft gespeeld. Met het verhogen van het algemene opleidingsniveau in Nederland is deze magische rol van financiële informatie veel minder sterk geworden. Hetgeen overigens geenszins impliceert dat anno 1994 in bepaalde situaties financiële informatie niet meer deze rol zou kunnen aannemen.

4 Samenvatting en conclusies

4.1 Samenvatting

Dit artikel beschrijft de pluriforme rol van financiële informatie in collectieve onderhandelingen tussen ondernemingen en vakbonden. De eerste bijdragen over dit onderwerp richtten zich op de rol van financiële informatie in de besluitvorming van gebruikers. Financiële informatie werd gezien als een 'economische goed in enge zin' dat moet worden aangeemaakt en verstrekt als de verwachte marginale baten de verwachte marginale kosten overschrijden. De volgende stap was de expliciete onderkenning van het feit dat financiële informatie niet neutraal is en kan fungeren als tactisch wapen om de besluitvorming van anderen in gewenste banen te leiden. Het derde stadium wordt gekenmerkt door het uitgangspunt dat financiële informatie relaties onderhoudt met economische, politieke en sociale verschijnselen binnen ondernemingen en de samenleving waarin ze actief zijn. Deze literatuur onderkent expliciet dat besluitvorming in het algemeen en die van vakbonden in het bijzonder economische, politieke, sociologische en psychologische aspecten heeft en dat

sprake is van 'nature tegenstrijdige belangen' tussen ondernemingen en vakbonden. Voorts maakt deze literatuur duidelijk dat, vanwege de pluriforme verschijning aan visies, houdingen en uitgangspunten, de rol van financiële informatie in ondernemingen en hun omgeving veel meer facetten kent, veel rijker is dan de traditionele, besluitvormingsgerichte rol.³⁹ In dit verband zegt Bougen (1989, p. 204) over de rol van financiële informatie:

'...accounting came to be viewed increasingly as a highly differentiated craft serving a variety of roles in a variety of contexts. No longer was it tenable to assume accounting to have...some essential role or function.'

Dit leidt tot de verwachting dat hoewel kan worden verondersteld dat elke vakbondsonderhandelaar de kwaliteit van zijn besluiten zal willen verbeteren er niettemin diverse onderhandelingsstechnische, pragmatische, psychologische, ideologische en politieke redenen zijn waarom in bepaalde onderhandelings-situaties toch geen financiële informatie zal worden gevraagd.⁴⁰

4.2 Conclusies

De rollen van financiële informatie die hier zijn besproken sluiten elkaar niet uit maar vullen elkaar gedeeltelijk aan, kunnen elkaar overlappen of elkaar (schijnbaar) tegenspreken. Financiële informatie lijkt op een kameleon, die de eigenschap heeft zich aan te passen aan zijn omgeving. Dit aanpassen kan gepaard gaan met cosmetische wijzigingen maar tegelijkertijd kan het doel van financiële informatie worden gewijzigd. Financiële informatie bedoeld om te informeren kan in een vijandige omgeving voor defensieve of offensieve doelen worden aangewend. Afhankelijk van het gezichtspunt, de omgeving en de aard van de relatie kunnen ondernemingsleiding en vakbonden rollen of functies aan financiële informatie toekennen die moeten worden onderkend teneinde inzicht te krijgen in keuzen die door ondernemingsleiding en vakbonden worden gemaakt met betrekking tot financiële in-

formatie.

Financiële informatie heeft de *potentie* in collectieve onderhandelingen een diverse, complexe en veelzijdige rol te spelen. Enerzijds kan financiële informatie het verloop en de uitkomsten van onderhandelingen beïnvloeden en anderzijds kan financiële informatie zelf worden beïnvloed door collectieve onderhandelingen.⁴¹ Het gevolg hiervan is dat de besluitvorming rond vraag en aanbod van financiële informatie in het onderhandelingsproces eveneens complex is. Partijen kunnen bijvoorbeeld selectief zijn in het *gebruik* van financiële informatie maar dit hoeft niet te impliceren dat vakbonden en ondernemingen dat ook zijn ten aanzien van respectievelijk de *vraag* en het *aanbod* van financiële informatie.

5 Tot besluit

Dit artikel is een poging de rol van financiële informatie in de relatie tussen ondernemingen en vakbonden te belichten. Als zodanig kan het een bijdrage leveren aan verdere exploratie van de rol van financiële informatie zowel in collectief arbeidsvoorwaardenoverleg als in andere onderhandelingsituaties. Vastgesteld kan worden dat verdere analyse van de rollen en functies van financiële informatie in de context van collectieve onderhandelingen wenselijk is. Met name is het interessant na te gaan welke argumenten vakbonden en ondernemingen kunnen hebben om financiële informatie al dan niet te vragen en te verstrekken. Middels empirisch georiënteerd onderzoek kan niet alleen meer inzicht worden verworven op het antwoord op deze en andere vragen voor wat betreft de rol van financiële informatie in collectieve onderhandelingen in Nederland, tevens kan dergelijk onderzoek bijdragen aan de internationale literatuur op dit gebied.

Literatuur

- Accounting Standard Board, 1991, *The objective of financial statements and the qualitative characteristics of financial information*, Accountancy, pp. 99-103.
- Amernic, J., 1985, The roles of accounting in collective bargaining, *Accounting Organizations and Society*, Vol.10, pp. 227-253.
- Amernic, J., 1988, Accounting disclosure and industrial relations: a review article, *British Accounting Review*, Vol.20, pp. 141-157.
- Amernic, J., 1989, The management accountant and collective bargaining, *CMA Magazine*, pp. 28-32.
- Amernic, J., en R. Craig, 1992, Employer equivocality and union heterogeneity as determinants of the role of accounting in collective bargaining, *Accounting Auditing & Accountability Journal*, Vol.5, pp. 60-79.
- Beckman, H., 1987, *De jaarrekening: bedrijfseconomische, juridische en fiscale aspecten*, Stenfert Kroese, Leiden.
- Birnberg, J.G., 1980, The role of accounting in financial disclosure, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.5, pp. 71-80.
- Birnberg, J.G., L. Turpolec, S.M. Young, 1983, The organizational context of accounting, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.8, pp. 111-130.
- Bougen, P.D., 1989, The emergence, roles and consequences of an accounting-industrial relations interaction, *Accounting Organizations and Society*, Vol.14, pp. 203-234.
- Bougen, P.D., S. Ogden, 1981, Power in organizations: some implications for the use of accounting in industrial relations, *Managerial Finance*, Vol.7, pp. 22-26.
- Bouma, J.L., D.W. Feenstra, 1975, Externe verslaggeving over personeel en personeelbeheer in een aantal Nederlandse ondernemingen over de jaren 1970-1973, *Maandblad Bedrijfsadministratie en -organisatie*, Vol.79, pp. 322-328.
- Bruns, W.J., K. A. Merchant, 1990, The dangerous morality of managing earnings, *Management Accounting*, Vol.72, pp. 22-25.
- Burchell, S., C. Clubb, A. Hopwood, J. Hughes, J. Nahapiet, 1980, The roles of accounting in organizations and society, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.5, pp. 5-27.
- Burgert, R., C. Timmermans, H. Joosten, 1990, *De jaarrekening nieuwe stijl*, Samsom H.D. Tjeenk Willink, deel 1 en deel 2.
- Chalos, P., J. Cherian, D. Harris, 1991, Financial disclosure effects on labor contracts: a Nash analysis, *Contemporary Accounting Research*, Vol.7, pp. 431-448.
- Clarke, F., R. Craig, J. Amernic, 1990, Misplaced trust in reliance on published accounting data for wage negotiations: an international perspective, *International Journal of Accounting*, Vol.26, pp. 184-201.
- Cooper, D., 1980, Discussion of towards a political economy of accounting, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.5, pp. 161-166.
- Cooper, D.J., S. Essex, 1977, Accounting information and employee decision making, *Accounting, Organizations and Society*, Vol 2, pp. 201-217.

- Cooper, D.J., D. Hayes, F. Wolf, 1981, Accounting in organized anarchies: understanding and designing accounting systems in ambiguous situations, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.6, pp. 175-191.
- Craft, J.A., 1981, Information disclosure and the role of the accountant in collective bargaining, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.6, pp. 97-107.
- Demski, J.S., 1980, *Information analysis*, Addison-Wesley Publishing Co.
- FASB, 1989, *Accounting standards: original pronouncements*, pp. 5185-5198.
- Feenstra, D.W., 1985, Oordeelsvorming rond de externe berichtgeving, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Feldman, M.S., J.G. March, 1981, Information in organizations as signal and symbol, *Administrative Science Quarterly*, Vol.26, pp. 171-186.
- Foley, B.J., K.T. Maunders, 1979, *Accounting information disclosure and collective bargaining*, Holmes and Meier Publishers, New York.
- Gospel, H., 1978, The disclosure of information to trade unions: approaches and problems, *Industrial Relations Journal*, Vol.9, pp. 18-26.
- Gray, S.J., L.B. McSweeney, J.C. Shaw, 1984, *Information disclosure and the multinational corporation*, Wiley, New York.
- Hassink, H.F.D., 1993, De rol van de accountant in collectief arbeidsvoorwaardenoverleg, *Tijdschrift voor Bedrijfsadministratie*, Vol.97, pp. 133-149.
- Hassink, H.F.D., 1994, Collectief arbeidsvoorwaardenoverleg als markt voor financiële informatie, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, nog te verschijnen.
- Hines, R.D., 1988, Financial accounting: in communicating reality, we construct reality, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.13, pp. 251-262.
- Jackson-Cox, J., J. McQueeney, J.E.M. Thirkell, 1984, The disclosure of company information to trade unions: the relevance of the ACAS code of practice on disclosure, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.9, pp. 253-273.
- Klaassen, J., G. Bak, 1993, *Externe verslaggeving*, Stenfert Kroese, Leiden.
- Kleiner, M.M., M.L. Bouillon, 1988, Providing business information to production workers: correlates of compensation and profitability, *Industrial and Labor Relations Review*, Vol.41, pp. 605-617.
- Kok, W., 1975, De maatschappelijke behoefte aan ondernemingsinformatie, *De Accountant*, Vol.81, pp. 422-424.
- Lewis, N.R., L.D. Parker, P. Sutcliffe, 1984, Financial reporting to employees: the pattern of development 1919-1979, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.9, pp. 275-289.
- Liberty, S.E., J.L. Zimmerman, 1986, Labor union contract negotiations and accounting choices, *The Accounting Review*, Vol.61, pp. 692-712.
- Maunders, K.T., B.J. Foley, 1984, Information disclosure and the role of the accountant in collective bargaining: some comments, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.9, pp. 99-106.
- Nabbe, J., 1974, De informatiebehoefte van werknemers en hun representanten, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, Vol.48, pp. 293-305.
- Ogden, S., P. Bougen, 1985, A radical perspective of the disclosure of accounting information to trade unions, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.10, pp. 211-224.
- Owen, D.L., A. Lloyd, 1985, The use of financial information by trade union negotiators in plant level collective bargaining, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.10, pp. 329-350.
- Palmer, J.R., 1977, *The use of accounting information in labour negotiations*, New York, National Association of Accountants.
- Parker, L.D., K.R. Ferris, D.T. Otley, 1989, *Accounting for the human factor*, Prentice Hall, Australia.
- Pope, P.F., D.A. Peel, 1981, Information disclosure to employees and rational expectations, *Journal of Business Finance and Accounting*, Vol.8, pp. 139-146.
- Raad voor de Jaarverslaggeving, 1992, *Richtlijnen voor de jaarverslaggeving*, Kluwer, Deventer.
- Richardson, A., 1987, Accounting as a legitimating institution, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.12, pp. 341-356.
- Schreuder, H., 1981, Employees and the corporate social report: the Dutch case, *The Accounting Review*, Vol.56, pp. 294-308.
- Sterling, R., 1972, Decision-oriented financial accounting, *Accounting Business Research*, Vol.2, pp. 198-208.
- Swieringa R., K. Weick, 1987, Management accounting and action, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.12, pp. 293-308.
- Tinker, A., 1980, Towards a political economy of accounting: an empirical illustration of the Cambridge controversies, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.5, pp. 147-160.
- Tinker, A., B. Merino, M. Neimark, 1982, The normative origins of positive theories: ideology and accounting thought, *Accounting, Organizations and Society*, Vol.7, pp. 167-200.
- Yamaji, H., 1986, Collective bargaining and accounting disclosure: an inquiry into the changes in accounting policy, *International Journal of Accounting*, Vol. 22, pp. 11-24.
- Verhallen, H.J.G. (red), 1980, *Het sociaal jaarverslag*, Samson, Alphen aan den Rijn.

Noten

- 1 Met dank aan collegae voor hun suggesties. Slechts de auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van dit artikel.
- 2 Voorbeelden hiervan zijn relaties tussen ondernemingsleiding enerzijds en aandeelhouders, ondernemingsraad en bankier anderzijds en in een bestuurlijke context bijvoorbeeld tussen ministers en parlement en college van B&W en gemeenteraadsleden.
- 3 De relatie tussen de ondernemingsleiding en vakbonden kan op diverse wijzen worden geconceptualiseerd. Binnen de internationale verslaggevingsliteratuur wordt onderscheid gemaakt tussen de Eenheidsvisie, Pluralistische visie en Radicale visie (zie ondermeer Bougen en Ogden,

1981, p. 24; Ogden en Bougen, 1985, p. 216; Owen en Lloyd, 1985, p. 339; Gray *et al.*, 1987, p. 187; Amernic, 1988, p. 146; Chalos *et al.*, 1991, p. 434; Amernic en Craig, 1992, p. 65).

Dit onderscheid is van belang met het oog op de identificatie van de rol van financiële informatie in collectieve onderhandelingen alsmede relevant in het kader van de inventarisatie van vraag en aanbod factoren (zie ook Amernic, 1985, p. 148; Ogden en Bougen, 1985, p. 211). Teneinde een zo volledig mogelijk overzicht te krijgen van de rol van financiële informatie in collectieve onderhandelingen zal deze worden geanalyseerd binnen de 'ruimste' conceptualisering van het systeem van arbeidsverhoudingen. Derhalve wordt in dit artikel uitgegaan van de Radicale visie die de meest omvattende is en oog heeft voor het 'politiek-ideologische karakter' van collectief arbeidsvoorwaarden-overleg.

4 De in dit artikel aangehaalde studies zijn met name gebaseerd op het systeem van arbeidsverhoudingen en collectieve onderhandelingen in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Gezien de grote overeenkomsten op dit gebied tussen deze landen en Nederland zijn de resultaten van deze studies hoogst relevant. Deze landen worden gekenmerkt door een relatief grote markteconomie en daarnaast vertoont het gebruik, de functie en de regelgeving ten aanzien van financiële informatie sterke gelijkenis met de situatie te onzent. Overeenkomstig de situatie in Nederland worden collectieve onderhandelingen in deze landen gekenmerkt door een relatief grote onderhandelingsvrijheid voor de ondernemingsleiding en vakbonden en vervult de overheid (min of meer) de rol van toeschouwer. Wel dient hierbij te worden aangetekend dat in Nederland de arena van het collectief arbeidsvoorwaardenoverleg in belangrijke mate is geïnstitutionaliseerd. Men denke in dit verband aan het verschijnsel ondernemingsraad alsmede aan de Stichting van de Arbeid en Sociaal-Economische Raad. Voorts bestaat de mogelijkheid dat op landelijk niveau door sociale partners een zogenaamd Centraal Akkoord kan worden afgesloten waarin afspraken worden vastgelegd voor alle of een groot gedeelte van de werknemers in Nederland. Desalniettemin vinden ook in dit geval doorgaans onderhandelingen plaats tussen vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers op bedrijfstak- of ondernemingsniveau, hetzij voor een nadere uitwerking van de in het Centraal Akkoord op hoofdlijnen gemaakte afspraken danwel over andere onderwerpen.

5 In dit artikel wordt verondersteld dat zowel werkgevers als vakbondsonderhandelaren naar nutsmaximalisatie streven. In het geval van de ondernemingsleiding impliceert dit maximalisatie van de winst van de onderneming en in het geval van vakbondsonderhandelaren maximale verbetering van de arbeidsvoorwaarden (waaronder loon) van de leden. Strikt genomen betekent winstmaximalisatie door de manager dat hij streeft naar maximalisatie van de contante waarde van zijn toekomstig, verwacht persoonlijk inkomen. Afhankelijk van de beloningsstructuur kan dit gelijk zijn aan maximalisatie van de contante waarde van de toekomstige kasstromen en winst van de onderneming. Dit hoeft echter niet. Om reden van eenvoud wordt in dit artikel verondersteld dat de contractstructuur dusdanig is dat de ondernemingsleiding tot doel heeft maximalisatie

van de contante waarde van zijn toekomstig, verwacht persoonlijk inkomen hetgeen tegelijkertijd leidt tot maximalisatie van de contante waarde van de toekomstige winsten van de onderneming. Voor een bespreking van de doelstellingen van vakbonden zie ook Cooper en Essex (1977), Ogden en Bougen (1985), Owen en Lloyd (1985, pp. 338-339) en Gray *et al.* (1987, p. 185).

6 Voor overzichten zie Palmer (1977, p. 7) en Lewis *et al.* (1984, p. 276).

7 Zie bijvoorbeeld: Nabbe (1974), Bouma en Feenstra (1975), Kok (1975), Verhallen (red., 1980), Schreuder (1981), Beckman (1987, p. 1), Burgert *et al.* (1990, p. 5), Klaassen en Bak (1993, p. 24) en Hassink (1993).

8 Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving (1992, p. S2-03).

9 Uitzondering is Nabbe (1974).

10 Nabbe was in 1974 een stafmedewerker van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV).

11 Wellicht ten overvloede: de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen (1970) is een voorloper van Titel 9 Boek 2 BW.

12 Zie FASB, Statement of Concepts No.1. Objectives of Financial Reporting by Business Enterprises.

13 ASB (1991, pp. 99-103).

14 Raad voor de Jaarverslaggeving, Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving, 1992, S3-01.

15 Zie bijvoorbeeld Sterling (1972), Cooper en Essex (1977), Palmer (1977) en Pope en Peel (1981).

16 Zie bijvoorbeeld Demski (1980) en Feenstra (1985).

17 Zie bijvoorbeeld Cooper en Essex (1977, p. 202) en Amernic en Craig (1992, p. 64). Voor de rationele keuze-theorie zie ondermeer Sterling (1972, p. 199) en Swieringa en Weick (1987, p. 295).

18 Volgens Burchell *et al.* (1980) wordt de relatie tussen financiële informatie en besluitvorming binnen een rationeel besluitvormingsraamwerk weliswaar verondersteld maar deze relatie is zelden kritisch onderzocht.

19 Zie ook Swieringa en Weick (1987, p. 294).

20 Zie bijvoorbeeld Tinker (1980; voor een discussie zie Cooper, 1980 met name p. 163), Bougen en Ogden (1981) en Ogden en Bougen (1985). Vertegenwoordigers van de 'besluitvormings-georiënteerde benadering' zijn ondermeer Cooper en Essex (1977), Palmer (1977) en Pope en Peel (1981).

21 Ogden en Bougen (1985, p. 219 en p. 231).

22 Zie bijvoorbeeld Ogden en Bougen (1985, p. 218).

23 Zie ook Bougen en Ogden (1981, p. 26).

24 Ogden en Bougen (1985, p. 220).

25 Zie ook Swieringa en Weick (1987, p. 295).

26 Zie ook Maunders en Foley (1984) en Ogden en Bougen (1985).

27 Deze term is afkomstig van Birnberg *et al.* (1983, p. 126).

28 Zie bijvoorbeeld Liberty en Zimmerman (1986), Yamaji (1986) en Bruns en Merchant (1990).

29 Zie ook Feldman en March (1981, p. 177).

30 Het Financieele Dagblad (27-03-1991).

31 Zie Swieringa en Weick (1984, p. 296).

32 Zie ook Cooper *et al.* (1981, p. 184), Tinker *et al.* (1982), Richardson (1987, p. 341).

33 Zie bijvoorbeeld de gang van zaken bij Daf en Philips (voorjaar 1993).

34 Het Financieele Dagblad (11-03-1993).

35 Zie bijvoorbeeld Birnberg (1983, p. 112) en Hines (1988).

36 De magische rol van financiële informatie is gebaseerd op het vroegere werk van Cleverly (1973) en Gambling (1974) in: Cooper *et al.* 1981, p. 183).

37 De auteur heeft de vrijheid genomen de geschiedenis rond Donar zo te interpreteren dat deze bruikbaar is voor het doel van dit artikel. Voor een getrouwe uiteenzetting van de interessante rol van de god Donar in het leven van de Germanen zie bijvoorbeeld R. Derolez, *De Godsdienst der Germanen*, J.J. Romen en Zonen, Roermond, 1959, met name pp. 102-115.

38 Als de accountant hedentendage al op een voetstuk staat is dit waarschijnlijk aan het veranderen, ondermeer als gevolg van een algemene verhoging van het opleidingsniveau en voor accountants negatieve berichten in de media (men denke aan claims ingediend tegen accountants).

39 Hieraan dient te worden toegevoegd dat deze rollen van financiële informatie niet per definitie verschillend moeten zijn maar dat de door betrokkenen 'ervaren' rollen ook kunnen wijzigen indien het perspectief wijzigt van waaruit de rol van financiële informatief wordt gezien.

40 Zie ook Clarke *et al.* (1990, p. 185).

41 Zie ook Amernic en Craig (1992, p. 64).